

ZAČETEK RADEŠKE PAPIRNICE (1725—1785)

DARKO ČAFUTA

DOSEDANJE STANJE RAZISKANOSTI

V literaturi se pojavljajo različne letnice o ustanovitvi radeške papirnice. Začetek oziroma obdobje pred letom 1750 je zelo slabo obdelano, zato želimo z raziskavo ugotoviti, kdaj je papirnica pričela obratovati in kaj je z letnicami 1670, 1736 in 1744, ki se navajajo v literaturi.

Največkrat zasledimo v literaturi letnico o ustanovitvi radeške papirnice 1670. To letnico je prvi zapisal Franc Krawany v knjigi o zgodovini papirne industrije v bivši avstro-ogrski monarhiji, ki jo je izdal leta 1923 na Dunaju.¹ Kmalu so pričeli avtorji, ki so se ukvarjali z zgodovino papirništva, dvomiti v to letnico. Dr. Thiel je v svojih zgodovinskih novicah o proizvodnji papirja na Kranjskem, Goriškem in Reki, ki so izhajale leta 1931,² povedal, da do takrat niso našli še nobenega dokumenta, ki bi potrjeval letnico 1670. Našel pa je dokument, da na Kranjskem leta 1695 niso izdelovali papirja, na podlagi katerega je sklepal: ali je do tega leta radeška papirnica že propadla ali pa je bila ustanovljena šele po letu 1695.³

Domači avtorji (dr. Šorn,⁴ dr. Slokar⁵) so bili bolj previdni in so se ustavili pri letu 1745, saj so imeli za to letnico dokaz v zgodovinskem viru. Dr. Slokar je našel dokument, da je radeški papirničar prodal 23. januarja 1746 ljubljanskemu magistratu 5 rizmov pisalnega papirja (1 rizem po 1 gordinar 30 krajcarjev).⁶

Naslednji podatek, ki govori v letnici 1744,⁷ je prof. Majes⁸ povzel iz sestavka dr. Slokarja.⁹ Miha Müllner naj bi se leta 1744 pritožil, da mu je nekdo v Šiški s ponudbo višje cene odvzel 20 centov vnaprej naročenih cunj.¹⁰ Na žalost je v sestavku dr. Slokarja prišlo do tiskovne napake, ki pa je prof. Majes ni opazil, ker ni preverjal originalnih dokumentov (napaka se da ugotoviti tudi iz konteksta sestavka). Miha Müllner se je pritožil namreč leta 1774.¹¹

V opisu zgodovine radeške papirnice pa je prof. Majes omenil še dve letnici, ki naj bi bili povezani z zgodovino radeške papirnice: letnico 1736 naj bi potrjeval vodni znak radeške papirnice, leta 1735 pa naj bi bila radeška papirnica vpisana v »nekem« registru na Dunaju.

Prof. Majes je definiral letnico 1736 kot leto, ko radeška papirnica že zagotovo ob-

ratuje. Kot dokaz navaja vodni znak v papirju knjige iz leta 1736 v arhivu v Laškem.¹² Povedati moramo, da je ta knjiga rojstna knjiga za Radeče in da se hrani v arhivu nadžupnije v Laškem.¹³ Na žalost pa ta podatek ni uporaben. Rojstna knjiga, ki je nastajala od leta 1736 do 1756 je napisana na papirju iz koroške papirnice. Res je prvi list oziroma pola papirja (polovica pole je prilepljena na platnice, druga polovica tvori prvi list rojstne knjige) izdelana v radeški papirnici, saj je na njem vodni znak — napis Ratschach.

Ker je lahko ta znak iz kasnejšega obdobja, kot je nastanek rojstne knjige (po 1756), lahko to pomeni, da je bila rojstna knjiga pozneje ponovno vezana. Dokler ne bomo točno vedeli, iz katerega obdobja radeške papirnice je vodni znak z napisom Ratschach, tako dolgo letnice 1736 ne moremo imeti kot zgodovinski dokaz.

O letnici 1735, ki jo navaja prof. Majes, da naj bi bila radeška papirnica vpisana v »nekem« registru na Dunaju, ne moremo razglabljati, saj ne vemo, od kod ta vest izvira.¹⁴

Vse te letnice smo bili prisiljeni podrobneje pogledati zato, da se napake ne bi več ponavljale. Vidimo, da je edino letnica 1746 podprta z zgodovinskim virom.

Največ preglavic pa nam daje letnica 1670, ki je navedena brez vsakega vira.¹⁵ Če hočemo to letnico ali dokazati ali ovreči, se moramo lotiti raziskave gospodarskega udejstvovanja v radeškem gospostvu v 17. stoletju.

FUŽINA ŽEBNIK PRI RADEČAH

Jurij Gaisperger je leta 1583 zaprosil za dovoljenje za postavitev železnega rudnika na Dolenjskem, na območju radeškega in svibenskega gospostva. Še istega leta je dobil koncesijo, saj je na Dolenjskem in na Hrvaškem primanjkovalo železa. Fužina Krka nad Žužemberkom je propadla in na vsem Dolenjskem ni bilo nobenega rudnika železa.

Gaisperger je torej rudnik odprl in zraven zgradil fužino. Že leta 1591 zasledimo pritožbo Mihe Čečka (Tschetschkh), lastnika gospostva Svibno, češ da so mu opustošili lep bukov gozd in da mu Gaisperger še ni plačal davka za gozd in vodne pravice. Fužina Žebnik je kmalu pogorela.

V poročilu višjega rudarskega sodnika Harreja, z dne 21. aprila 1595 zasledimo, da je Žebnik pogorel leta 1594 in ostal zadelan z ogljem in rudo. Takšnega je našel leta 1673 Dominik Fanzoi, lastnik fužine na Krki nad Žužemberkom, ko se je pozanimal zanj pri višjem rudarskem sodniku na Kranjskem Francu Jakobu pl. Erbergu.¹⁶ Ker je zapis v rudarski knjigi z dne 24. marca 1673¹⁷ za nas zanimiv, ga prevedenega navajamo v celoti.

»Jaz, Franc Jakob pl. Erberg, doktor obeh prav, cesarski grof in višji rudarski sodnik na Kranjskem in knežji grofiji Goriški, izjavljam, da se je danes pri meni oglasil pl. Dominik Fanzoi iz fužine na Krki in mi prijavil, da je med Svibnim (Scharffenberg) in Radečami (Ratschach) našel že dolgo opuščen rudnik; da pa je tam še nekaj železa, grodlja, orodja, rude in podobnega. Zaprošil me je za stvari, ki pristajajo rudniku, in za stvari, ki bi jih s skrbnim iskanjem še našli. Dovolil sem takšno iskanje in mu podelil stvari, ki jih je že našel in ki bi jih še našel, saj to pripada pred drugimi rudniki najprej najbližjemu. Kot višji rudarski sodnik sem pristojen za vse takšne rudnike, zato sem Fanzoiju dovolil, da opravi takšno iskanje. Vse stvari, ki pripadajo rudniku, sem mu podelil po pravih rudarskega reda, tako da je ta podelitev veljavna, z njo pa sem seznanil deželno knežjo komoro, ki se ji bodo s tem povečali prihodki.«

Fanzoi si je tako pridobil pravico, da iz rudnika Žebnik odpelje vse, kar je še uporabnega. V rudarskih knjigah potem ne zasledimo več nobenega zapisa o rudniku ali fužini Žebnik.

Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske, ki je izšla leta 1689,¹⁸ mimogrede omeni fužino Žebnik, ko opisuje potok Sopoto: »Ravno pod Žebnikom je nekoč obratovala fužina, ki pa je propadla.« Nam ta zapis zadostuje, saj nam pove, da takrat še ni bilo papirnice.

V letu 1763 pa je obiskal rudnike in najdišča rude ob Savi višji rudarski svetnik v Idriji, Sartori. V poročilu dvorni komori je 26. avgusta 1763 pod točko 7 zapisal: »Nekoč, kot kažejo ruševine, je stala točno pod papirnico peč.«¹⁹

Zgodovinar kranjskega železarstva Alfonz Müllner pa v svojem delu Zgodovina železarstva na Kranjskem, Goriškem in Istri, ki je izšlo leta 1909,²⁰ piše pri opisu rudnika Žebnik, da o fužini ni nobenega sledu več in da so njene ostanke odstranili med gradnjo moderno urejene tovarne papirja.

Da so na ostanke žlindre naleteli tudi pri kopanju temeljev za glavno poslopje, ki je bilo dograjeno leta 1941, nam poroča prof. Majes v svojem opisu radeške papirnice.²¹

POVEZAVA FUŽINE ŽEBNIK IN RADEŠKE PAPIRNICE

Iz opisa o zgodovini fužine Žebnik lahko uporabimo nekaj letnic za raziskavo zgodovine radeške papirnice. Vidimo, da leta 1670 papirnice še ni bilo, saj je leta 1673 Dominik Fanzoi kupil pogorelo fužino, morda z namenom, da mu ne bi kdo delal konkurence, saj je bil lastnik fužine Krka. Fužina se ni obnovila, saj ni o njej nobenega sledu več v rudarskih knjigah. Tudi v času izida Valvasorjeve Slave (1689) na mestu fužin ni omenjena papirnica. Iz poročila višjega mitninskega urada v Ljubljani pa izvemo, da se na Kranjskem leta 1695 ne izdeluje papir.²² Iz teh podatkov lahko sklepamo, da radeška papirnica res ni bila ustanovljena pred letom 1695. S tem smo potrdili tudi dvom doktorja Thieleja o nastanku radeške papirnice leta 1670 in potrdili njegov sklep, da je ustanovljena po letu 1695. Obdobje od 1695 in 1745 pa je precejšnje, tako da ne vemo, na katerem koncu tega obdobja bi pričeli raziskavo. Urbarji iz tega obdobja niso ohranjeni, tako da se moramo zateči po pomoč k drugim virom. V Krajevnem leksikonu dravske banovine zasledimo pri opisu tovarne za dokumentni in kartni papir Bratje Piatnik v Radečah tale zapis: »Prvič se omenja papirnica v stari kroniki, ohranjeni v arhivu dekanije v Laškem.«²³ Pričnem iskati to kroniko in po zapletenem iskanju jo najdem.²⁴ Napisal jo je Janez Gajšnik (Ioanne Gayschnege), naslov ima Compendiosa totius Archiparochiae Tyberiensis Topografia, napisana pa je bila leta 1747. Gajšnik je bil župnik v Laškem in pozneje v Loki pri Zidanem mostu, kjer je tudi napisal to Topografijo laških cerkva. Kljub temu, da je bila napisana leta 1747, sem šel iskat omembo papirnice, če bo morda napisano, kdaj je bila ustanovljena. Pri opisu cerkve sv. Pankraca v Žebniku opisuje Gajšnik Sopoto in mimogrede omeni tudi papirnico: »... hudournik, ki izvira na meji gospostva Svibno, poganja tudi kolo papirnice...« (... officinae cartariae rotas agitasset...). Na žalost ni nobenega podatka, koliko je že stara papirnica.

Ne preostane mi nič drugega, kot da pričnem preiskovati rojstne knjige. Tam bom morda zasledil ime kakšnega papirničarja ali kot očeta ali kot botra. Poročne in mrliške knjige za obdobje 1700 do 1749 namreč

niso ohranjene. Rojstne knjige pričnem pregledovati od zadaj naprej, tako da začnem pri letu 1745. Pri datumu 12. avgusta 1740 zasledim v vasi »Poperniza« rojstvo hčere Janeza Georga Rotermana. To rojstvo povežem z rojstvom Rotermanovega sina 15. januarja 1742.²⁵ Za rojstno vas tokrat piše »Fushina«. To mi potrjuje moje ugotovitve, da je papirnica res zgrajena na pogorišču fužine Žebnik. Zanimiva je uporaba slovenskega izraza »Poperniza« za obrat za izdelavo papirja, ki ga je zapisal župnik po ljudski rabi.²⁶ Dne 5. septembra 1739²⁷ pa naletim na presenečenje: rodi se hči papirničarju Henriku Štibnu (Stipen). Za rojstni kraj je župnik vpisal »In textura Papyri«. Če bi poslovenili, bi to pomenilo nekaj takega kot tkalnica papirja. Župnik pač ni poznal tehnologije za izdelavo papirja, prav tako pa ni vedel, kako se imenujejo takšni obrati za izdelavo papirja v latinščini. Ime papirničarja sem spoznal iz Šornovega opisa loške papirnice.²⁸ S pomočjo tega zapisa sem pričel iskati Štibna v matičnih knjigah v Stari Loki in na ta način ugotovil, da se je pričela graditi loška papirnica že leta 1740. Tako si s pomočjo izsledkov raziskave ene papirnice pomagamo pri raziskavi zgodovine druge papirnice. Potem pa v rojstni knjigi, ki obsega obdobje 1726 do 1748, ne najdem nobenega rojstva več v vasi Papirnica oziroma Fužina. Za Radeče je ohranjena še rojstna knjiga za obdobje 1700 do 1725. Rojstva do leta 1721 so vpisana pod vas Fužina, priimki pa povezani še z nekdanjimi delavci v fužini Žebnik (npr. Miha Fushinar). Potem pa odkrijem na dan 5. septembra 1725 naslednji zapis: »Ex vetero nuncupato loco fushina nunc Papyri extractura«.²⁹ Ta zapis naj bi določal kraj rojstva, pomenil pa naj bi papirnico. Poglejmo dobesečen prevod: »Iz kraja, po starem imenovanem fužina, sedaj pa je tam izdelovalnica papirja (= papirnica)«. Rodi se hči Marija Terezija gospodu Luki Petrošu, botra pa sta Mihael de Renzerberg in njegova žena Marija Terezija, rojena Wrembsfeld. Vidimo, da niso botri kar tako, saj so plemenitega rodu. To pa pomeni, da tudi Luka Petroš ni kdorsibodi. Upravičeno lahko predvidevamo, da je lastnik papirnice, ki najbrže še ni dolgo postavljena, saj župnik za vsak primer še zraven pripiše staro ime vasi Fužina. S pomočjo rojstne knjige smo se zelo približali nastanku radeške papirnice. Sam datum ustanovitve pa bi morali iti iskati v arhive avstrijske monarhije, morda bi se lahko letnici ustanovitve še bolj približali z raziskavo vodnih znakov v papirju, tako da bi raziskovali datirane listine

iz tega obdobja. Na žalost obe raziskavi presegata finančna sredstva, predvidena za raziskavo zgodovine začetkov radeške papirnice. Za zdaj lahko zaključimo takole: radeška papirnica je že obstajala leta 1725, in predvidevamo, da smo precej blizu ustanovitve, saj leta 1721 še ni omenjena papirnica, ko se rodi otrok v vasi Fužina.³⁰ Če bomo hoteli točen datum za pričetek obratovanja radeške papirnice, bo potrebno opraviti zgoraj omenjene raziskave.

LASTNIKI IN PAPIRNIČARJI RADEŠKE PAPIRNICE

Poglejmo, kako je bila papirnica vpisana v urbarje in kasneje v terezijanski kataster.

V izvlečku iz urbarja gospostva Radeče³¹ je zapisana radeška papirnica za kmetijami vasi Škofja Riža, kar pa ne pomeni, da je bila papirnica v Škofji Riži (napačno izvaja nje dr. Šorna v delu o zgodovini slovenskih papirnic).³² Pisar je samo izkoristil prazen prostor na listku, zato iz urbarja ne moremo locirati papirnice. Najdemo pa podatek o plačevanju dajatev: ob sv. Juriju je moral papirničarski mojster plačati za papirnico 10 goldinarjev.

Zanimivejši pa je zapis papirnice v rubriki mlini napovednih tabel terezijanskega katastra.³³ Lokacijo radeške papirnice potrjuje zapis, da je papirnica na gosposki zemlji ob Sopotu in da je potok zelo nestanovit in da pogosto poplavlja, tako da lahko obratuje kvečjemu tričetrt leta in se zato smatra kot nestalen in se zanj zaračuna le 10 goldinarjev dajatev. Papirnica ima 6 kladiv za izdelavo papirne snovi. V času zbiranja podatkov za novo davčno napoved (Bekantnuss Tabelle), je vodila radeško papirnico papirničarjeva vdova, letno pa so izdelali 100 rizmov papirja. Zaposlena je imela 2 pomočnika, ki ju je plačevala po 100 goldinarjev vsakega. Za letna popravila je papirnica porabila 100 goldinarjev, za nakup potrebnega gradbenega lesa in lesa za kurjavo pa nadaljnjih 100 goldinarjev. Premoženjski davek za papirnico znaša 6 goldinarjev.

Zanima nas, kdo je za vdovo prevzel papirnico. Dokumenti o lastništvu niso ohranjeni, zato si moramo zopet pomagati z rojstnimi knjigami. Pregledovati pričnem rojstno knjigo od leta 1749 do 1784.³⁴ Leta 1750 zasledim v Radečah botra papirničarja (cartifabri) Andreja Starlokarja, za katerega lahko sklepamo, da je bil pomočnik v radeški papirnici. Vsaj leta 1754 pa se prične v radeški papirnici obdobje papirničarske dru-

September 1725
 Ex Vetero nuncupato loco fushinae nunc Papyri extractura.
 Quinta eiusdem nata, ex 5ta Baptilizata est Maria Tereza Dni Lucae Petrosh eiusq Dnae Consortis Mariae Terezia filia legitima. Leuante Dno Ignatio Michaele de Renzenberg et eius Dnae Mariae Terezia Consorte nata Wrembsfeldt. & meub. / ex.

Slika 1: vpis rojstva v vasi Papirnica

Prepis iz rojstne knjige za Radeče:

September 1725

Ex vetero nuncupato loco fushinae nunc Papyri extractura.

Quinta eiusdem nata et 5. ta Baptilizata est Maria Tereza Dni Lucae Petrosh eiusq Dnae Consortis Mariae Terezia filia legitima. Leuante Dno Ignatio Michaele de Renzenberg et eius Dnae Mariae Terezia Consorte nata Wrembsfeldt.

Prevod:

Iz kraja, po starem imenovanju fužina, sedaj papirnica.

5. tega meseca je rojena in 5. krščena Marija Terezija, gospoda Luke Petroša in gospe žene Marije Terezije zakonita hči. Botra sta bila gospod Ignacij Mihael de Renzenberg in njegova gospa soproga Marija Terezija, rojena Wrembsfeldt.

žine Müllner, ki traja 20 let. Tega leta se je papirničarju (cartifaber) Andreju Müllnerju iz vasi Fužina rodila hči, ki je umrla čez pol leta. Naslednje leto se mu je rodil sin Andrej, kot rojstni kraj pa je vpisano oboje: Fužina in Papier-Mühle (Papirnica). Sin je umrl, star manj kot eno leto. Potem se je rodil leta 1757 papirničarju še en sin, leta 1760 pa še eden, ki pa je umrl zopet mlajši kot eno leto. Leta 1761 je papirničarju umrla še 15-letna hči.³⁵ Ta podatek nam pove, da papirničar ni več tako mlad in da je prišel v radeško papirnico šele okrog leta 1754, saj se mu 15-letna hči ni rodila v Radečah, oziroma v Papirnici.

Leta 1773 se rodi prvi sin novemu lastniku radeške papirnice Mihaelu Müllnerju, čez dve leti že naslednji.

Leta 1773 so tudi že oštevilčene hiše v vasi in papirnica ima številko Fužina 1.³⁶

Sedaj pa pogledjmo, kako se radeški papirničarji pojavljajo v spisih in dopisih komercialnega konsesa za Kranjsko in deželnega glavarstva.

Radeškega papirničarja najdemo prvič omenjenega z imenom (Andrej Müllner), ko se prične leta 1762 in nadaljuje leta 1763 precej obširno dopisovanje zaradi pomanjkanja pisalnega papirja na Kranjskem. Zveemo tudi za proizvodnjo radeške in žužemberške papirnice, ki je znašala leta 1761 skupaj 500 rizmov, kar pa je premalo za potrebe Kranjske. V dopisu z dne 31. avgusta 1762 je omenjena količina izdelanega papirja v letu 1761 v radeški papirnici, ki je znašala 112 rizmov (papirničar je A. Müllner) ter v žužemberški papirnici 390 rizmov. Komerčni konses sprašuje radeškega papirničarja, če ni mogoče izdelati več kot 112 rizmov. Andrej Müllner odgovori 14. januarja 1763. leta, zakaj ne more izdelati več papirja. Izgovarja se na nestanovitni potok, ki ima pleti pogosto nizko vodo, pozimi pa zamrzuje ter na pomanjkanje cunj — surovine za izdelavo papirja. Poročilo o pomanjkanju pisalnega papirja na Kranjskem je potem komercialni konses poslal cesarici na Dunaj 23. februarja 1763 s prošnjo, da se prepove iz-

voz cunj iz dežele.³⁷ In res pride 31. maja z Dunaja dekret, da je iz notranje-avstrijskih dežel prepovedano izvažati cunje.³⁸ Vendar pa je bil to šele začetek »vojne za cunje«.³⁹ Papirnice so imele vsaka svojega nabiralca cunj, zato je prihajalo do pogostih sporov in pritožb. Komerčni konses je hotel temu narediti konec in je z odobritvijo cesarice ustanovil skladišče cunj, ki pa ni imelo nobenega uspeha, tako da sta se kranjska papirničarja zopet pritoževala, da skladišče nima nobene zaloge cunj. Skladišče cunj je torej poslovalo le od leta 1768 do 1771, potem pa so si zopet najeli vsak svojega zbiralca cunj in spori so se nadaljevali. Omenili smo že pritožbo Mihe Müllnerja iz leta 1774. Šele cesarski odlok je leta 1785 naredil konec vsem tem sporom — določil je popolno svobodo nabiranja cunj.⁴⁰

Poglejmo še, kdaj se prvič omenja novi lastnik radeške papirnice Miha Müllner. Leta 1770 (17. maja) poroča komerčnemu konsesu, da bo radeška papirnica propadla, če ne bo zagotovljenih cunj za proizvodnjo papirja. Tega leta je prevzel papirnico, saj je Andrej Müllner še leta 1769 (9. decembra) pisal komerčnemu konsesu za povrnitev stroškov, ki so nastali zaradi poskusa prof. Gruberja v radeški papirnici, ko je poskušal izdelati moder holandski sladkorni papir.⁴¹

Leta 1768 je namreč stekla v avstrijskih deželah akcija za izdelavo modrega holandskega sladkornega papirja. Ta papir je potrebovala rafinerija sladkorja na Reki, ki so jo leta 1750 ustanovili Holandci. Na Kranjskem je opravljal poskuse za izdelavo tega papirja pater Gruber, ljubljanski jezuit, sicer pa profesor mehanike na jezuitskem kolegiju v Ljubljani.⁴² V sklopu teh poskusov je napisal tudi poročilo o stanju radeške in žužemberške papirnice ter napisal prvi »sanacijski program« za obe kranjski papirnici. Tako imamo ohranjen enkratni opis obeh papirnic in zaradi zanimivosti objavljamo poročilo o tedanjem stanju le za radeško papirnico. »Sanacijski program«, ki ima originalni naslov: *Izboljšave, ki jih je potrebno izvesti v papirnicah za izboljšavo stanja, navajamo v celoti prevedenega iz nemščine, ravno tako poročilo o poskusih za izdelavo modrega holandskega sladkornega papirja in papirja izdelanega iz žagovine.*⁴³ Kot zanimivost omenimo, da so vzorci papirja, izdelani v teh poskusih, shranjeni v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu.⁴⁴

Gruberjevi poskusi so bili končani junija 1769. V času poskusov je bil papirničarski mojster v radeški papirnici Andrej Müllner, saj smo videli, da je še istega leta, ko so bili

končani poskusi, zahteval povračilo stroškov.

Korespondenca v zvezi s holandskim sladkornim papirjem se neha leta 1770, ko je prevzel izdelavo takšnega papirja za reško rafinerijo sladkorja papirničar v ajdovski papirnici Tomaž Kumar, ki je sam naredil uspešne poskuse, kako izdelati moder holandski papir.⁴⁵

Miho Müllnerja zasledimo pozneje še v letih 1774 in 1775, kot smo že omenili na začetku razprave, ko se je pritožil v zvezi z zbiranjem cunj, leta 1775 pa se mu je rodil sin. Od takrat dalje v rojstnih knjigah ne zasledimo več nobenega rojstva otroka, kateremu bi bil oče Miha Müllner.⁴⁶ Ker je leta 1774 ukinjena komerčna komisija, deželno glavarstvo pa ni več tako skrbelo za razvoj obrti in tovarn, v spisih ne zasledimo več radeškega papirničarja. Leta 1782 je bilo ukinjeno še deželno glavarstvo za Kranjsko, njegovi posli pa so bili preneseni na notranjeavstrijski gubernij v Gradcu. Za obdobje 1784 do 1791 bo potrebno iskati podatke o radeški papirnici v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu.

Kaj se je zgodilo s papirničarsko družino Müllner, za zdaj še ne vemo, v rojstnih knjigah zasledimo leta 1779 papirničarja Jožefa Schweighofferja kot botra in v tej vlogi se pojavlja še večkrat vse do leta 1790.⁴⁷

Leta 1786 pa so se razmere v radeški papirnici zopet spremenile. Papirnico je kupila 21. januarja tega leta Marija Magdalena pl. Amigoni,⁴⁸ nekdanja lastnica gospostva Hotemež in lastnica gospostva Novi Dvor. V papirnici je nastopil vodstvo nov papirničar Anton Pluš, vse do leta 1790, ko je postal lastnik radeške papirnice.⁵⁰ To pa je že obdobje, ki ga ne obsega več naša raziskava.

Iz nemščine smo prevedli poročila patra Gruberja, saj so enkratni zapis o naših dveh papirnicah:

I. Sedanje stanje v Papirnici Radeče

Voda, ki poganja obrat, je vedno nevarna, zato je bil jez že večkrat odplavljen. Sedanji jez je precej močno zgrajen, kar pomeni, da bo nekaj časa vzdržal moč vode.

Poleg pogona se voda uporablja tudi za pranje papirne snovi in za mešanje; ta voda teče skozi zbiralnik, ki pa je zelo majhen in tudi ni opremljen s siti. Obrat mora večkrat stati, da papirna snov ni umazana od ilovice, ker je voda umazana.

Za prebiranje cunj je dobro poskrbljeno. Ne odstranijo pa sponk, kar povzroči neen-

komenen razkroj in neenakomerno obdelavo s kladivi za papir.

Prostor za razkroj cunj je pri kladivih za papir in je zelo majhen, zato se lahko naenkrat razkroja le od 3 do največ 4 1/2 centov cunj. Čas razkroja dobro kontrolirajo.

Rezalca cunj nimajo, cunje sekajo z žlebastim sekalom na tnalu. Ta način je neprikladen, saj se veliko delčkov lesa primeša cunjam.

Papirnica ima 7 kadunj. Kladiva za papir so vsa enake teže in oblike. Štiri kadunje s pripadajočimi kladivi za papir so v uporabljenem stanju. Papirna snov, zajeta v teh kadunjah, se v odvisnosti od tega, kdaj ločimo kladiva, dodela v polsnov ali pa v popolnoma izdelano snov. Če so vse kadunje napolnjene s snovjo, potem lahko v enem dnevu — če gre vse v redu — izdelajo 9 rizmov papirja, če se sešteje čas izdelave. Papirnica mora velikokrat stati, deloma zaradi težav, deloma zaradi umazane vode, kar znaša do treh mesecev na leto.

Iztok vode iz kadunj je opremljen s sitom, ki pa ne preprečuje, da bi fino izdelana snov ne šla skozi, posebno pri odtoku, ko pripravljajo popolnoma izdelano snov.

Med železnimi ploščami in lesom v kadunjah ostane nekaj prostora, tako da se veliko papirne snovi zadržuje vmes in ta papirna snov ni tako dobro obdelana kot ostala snov.

Papirna snov naglo dobi primerno belino, če jo obdelujemo z apnom, ki pa ga je potrebno temeljito izprati, pri tem pa se izgubi veliko papirne snovi. Poleg tega ne moremo preprečiti, da ne bi pri tem ostalo tudi nekaj peska. Apno je škodljivo tudi za klejivo.

Izgotovljeno papirno snov imajo spravljeno na takšnem mestu, kjer lahko padejo vanjo vse nečistoče.

Priprava, ki služi za mešanje in penjenje snovi, sestoji iz preluknjane deske, ki se v kadi giblje sem in tja. Ta priprava zelo slabo peni papirno snov, ker se giblje prepogosti in poleg tega še ne zajame vse snovi. Kadi ni mogoče zapreti, tako da ni možno izključiti onesnaževanja.

Delovna kad je v prostoru, ki je samo pokrit in je zato zelo odprt. Takrat, ko je vetrovno, pride v kad prav gotovo prah in razni kosmi.

Stiskalnica je dobra, vendar ni opremljena z vretenom z navojem, skozi katerega gre velik vzvod, s katerim se stiskalnica privija, zato stiskanje ni tako močno, kot bi lahko bilo.

Klobučevina je zelo groba in v glavnem obrabljena, saj se že kažejo niti.

Modeli so na voljo v zadostni količini, vendar so v glavnem slabo obdelani, vmesni prostor med žicami je pri večini večji kot debelina žice, žica v enem modelu ni ravna, okvir, ki ga povezuje na model, je prenizek in premalo zaokrožen. Leseni del ni premazan s firnežem, da bi raje odtekala voda.

Kotliček za klejenje je dober. Kleji se v prostoru, kjer se klej pripravlja, tako da je ta prostor veliko premajhen. Dim od kuhanja kleja, ki zapolnjuje prostor, je za klejivca zelo škodljiv. Prostor za klejenje ni zidan v obok. Klejenje je slabo, zato prepusti črnilo.

Sušilnica je zadosti velika za količino papirja, ki se je doslej izdelovala, saj naenkrat sprejme 45 rizmov. Sušilnica je zelo stara in razpadajoča.

Papir se gladi le s stiskalnico.

II. Izboljšave, ki jih je potrebno izvesti v papirnicah za njeno boljše stanje

Za obe vodi (v Radečah Sopota, v Žužemberku Krka — op. prev.) je potreben velik zbiralnik, ki bi držal 3 do 4 tisoč veder, ker ni v bližini nobenega izvira vode, ki bi preskrboval papirnico s čisto vodo. Če zbiralnik ni dovolj velik in je voda umazana, se mulj ne odlaga dovolj. Voda teče skozi košaro v zbiralnik, tako da ne more prinesiti s sabo v zbiralnik vejevja in druge večje nesnage. Zbiralnik mora biti dobro pokrit. Iz zbiralnika vodi jašek v manjši zbiralnik ali kad. Voda teče skozi žično mrežo, iz kadi pa skozi sito iz sukna v delovno sobo.

Prostor za razkroj cunj se mora pozidati z obokom in zagotoviti zadovoljivo zamenjavo zraka. V Radečah je potrebno prostor za razkroj cunj na novo zgraditi, ker je veliko premajhen.

Rezalec cunj je nujno potreben v obeh papirnicah (Radečah in Žužemberku — op. prev.), ker je sedanji način dela zelo počasen in za izdelavo fine papirne snovi škodljiv. V obeh papirnicah se lahko postavi rezalca, saj je na voljo dovolj vodne moči, da lahko poganja ta stroj poleg ostalih. Prostor za rezalce je potrebno v obeh papirnicah na novo zgraditi, saj so sedanje zgradbe premajhne.

Kladiva za papir je treba opustiti, ker je delo neravnomočno in traja predolgo. Namesto kladiv je potrebno zgraditi vodno kolo, ki bi poganjalo dva holandca; enega iz trdega lesa z železnimi rezili za pripravo papirne snovi in drugega samo iz lesa za pen-

jenje snovi. Kolikor bi želeli izdelovati večjo količino papirja, potem sta potrebna dva holandca za izdelavo papirne snovi, ki ju lahko poganja tudi to novo vodno kolo. Če se bodo odstranila kladiva za papir, bo v obeh papirnicah pripravljen prostor za to napravo, sicer pa bo potrebno zgraditi nov prostor. Prostor za kladiva za papir, kot za holandce, mora biti zidan z obokom, za večjo varnost pred onesnaženjem fine papirne snovi.

Prostor za odcejanje in skladiščenje popolnoma izgotovljene papirne snovi in polsnovi mora biti na novo narejen in pozidan z obokom, saj je sedanje skladiščenje v obeh papirnicah izredno slabo, prostora za odcejanje pa sploh ni.

Delovna kad mora biti v obeh papirnicah boljše zavarovana pred padcem vanjo. Dimnik mora biti na novo nameščen pred kurilščo, ki gre v kad, da pepel in dim ne uničujeta papirne snovi.

Stiskalnici se lahko obdržita. Stiskalnico v Radečah je potrebno opremiti še z navojnim vretenom.

Kotliček za kuhanje kleja je v obeh papirnicah še uporaben, opremiti pa se mora z železno košaro, s katero se usnje spusti in dvigne iz kotlička. Poleg kotliča za kuhanje kleja je v obeh papirnicah potreben še eden za klejenje, ker je sedanji način dela v lese- ni kadi zelo neprikladen, saj se v takšni kadi klej ne more segreti na potrebno temperaturo, od katere je zelo odvisno klejenje. Za klejenje mora biti poseben prostor, pozidan z obokom in ga je treba v obeh papirnicah na novo zgraditi. V obeh papirnicah je sedanji prostor premajhen in podvržen onesnaženju.

Prostor za sušenje mora biti v Radečah izboljšan in znatno povečan.

Gladilno kladivo je v dobri papirnici nujno potrebno, zato je ga je potrebno postaviti. Za postavitev ne potrebuje veliko prostora. Sicer se na Holandskem in v Angliji uporabljajo železni ali medeninasti valji, ki bolje opravijo glajenje, vendar so zelo dragi, saj jih ni možno kupiti izpod 500 do 600 goldinarjev, za celoto skupaj s pogonom.

Kolikor se papirnica uredi za izdelavo modrega papirja, je potrebno postaviti še kotliček za pripravo barve takšne velikosti, kot je za pripravo kleja. Kotliček se lahko namesti v prostor, kjer se pripravlja klej.

Modele in klobučevino je potrebno v obeh papirnicah zamenjati, saj so sedanji zelo obrabljeni.

Stroškov, ki bi nastali, ne morem točno določiti, ker ne vem, če je potrebne materiale

lahko dobiti ali ne, ali jih je potrebno pripeljati od daleč ali ne. V teh primerih bi se račun znatno spremenil. Preračunal sem pripadajoče postavke iz poročila:

Seznam stroškov:

Da je vodni zbiralnik obstojen, je dobro, da je postavljen na trdna tla. Potem ko je izkopan, je potrebno obložiti dno in stene z deskami debeline 8 col. Potem se zazida skrilavec ali peščenjak. Stene se naredijo debeline 1 čevelj in so nagnjene, dno pa debeline 1/2 čevlja. Zidove je potrebno obdelati s posebnim kitom, ki je pripravljen na poseben način.

To delo velja	400 goldinarjev
Majhni vodni zbiralnik, izdelan iz lesa	40 goldinarjev
Holandec, vodno kolo, stoječe kolo in valj z rezili iz železa s kadjo iz hrastovine	1100 goldinarjev
Valj za penjenje s kadjo iz hrastovine	100 goldinarjev
Rezalec cunj z vodnim kolesom in drugim orodjem iz železa.	200 goldinarjev
Zidarska dela: zidanje v obok in gradnja novih prostorov	2000 goldinarjev
Tesarska dela za prostor za sušenje, če bo na novo narejen	600 goldinarjev
Bakren kotliček za klejenje	80 goldinarjev
Kotliček za barve	80 goldinarjev
Gladilno kladivo z vodnim kolesom	150 goldinarjev
Prostor za odcejanje in skladiščne posode za popolno izdelano snov in polsnov (tesarska dela)	70 goldinarjev
Klobučevino in modeli, ki jih je potrebno imeti za izdelavo finega papirja	150 goldinarjev
skupaj	4970 goldinarjev

Odposlano: 30. decembra 1768

III. Poročilo o poskusih z modrim sladkornim papirjem in papirjem iz žagovine

Potem ko me je preslavni komerčni konces najel, da naredim poskus z modrim sladkornim papirjem in poskusim narediti papir iz žagovine po poslanem vzorcu gospoda Schäfferja, dajem o tem naslednje poročilo:

V obeh papirnicah, tako v Radečah kot v Žužemberku, nisem našel narejene papirne snovi za ovojni papir, s katero bi lahko opravil poskus in primoran sem bil za po-

skus uporabiti papirno snov za pivnik. Moder papir bi bil lepši po barvi, če bi uporabil ustrezno papirno snov. Toda obstaja možnost, da se izdelava papir tudi iz te papirne snovi, samo pripadajoča trdnost in čvrstost je manjša, saj se papirna snov za pivnik nikoli ne drži tako skupaj kot tista, ki se uporablja za ovojni papir. V obeh papirnicah sem naredil več poskusov in ugotovil naslednje:

1) Papirne snovi ne smemo prej mešati z vodo, dokler ne pride iz odcejanja ali iz skladiščne kadi v barvo popolnoma zgoščena in mora ostati v barvi 24 ur, potem jo je potrebno pomešati s primerno količino vode, potem pa lahko zajemamo papir.

2) Nikoli se ne sme vzeti samo moder barvni les, ampak je potrebno zmešati enake dele modrega in rdečega barvnega lesa in tako dobimo vijoličasto barvo holandskega sladkornega papirja.

3) Za 1 rizem temnega sladkornega papirja je potrebno 2 funta barvnega lesa in 2 Lotha galuna in če se proizvaja na veliko, potem so stroški 17 krajcarjev, če pa izdelujemo papir svetlejše barve, potrebujemo samo 1 1/2 funta barvnega lesa.

Nadaljnjih poskusov mi okoliščine niso dopuščale, morda bi naletel na različne prednosti, s pomočjo katerih bi papir lahko kazal lepše barve in bi ga lahko hitreje izdelali.

Za izdelavo papirja iz žagovine sem vzel žagovino iz smrekovine, zato ker sem jo lahko našel blizu (takšna žagovina je bila tudi v obeh vzorcih, ki so mi bili poslani), in zato, ker imajo vlakna iz te žagovine veliko podobnost s papirno snovjo iz cunj. Žagovino sem pustil 48 ur obdelovati s kladivi za papir, torej tako dolgo, dokler nisem opazil, da je postala finejša kot snov danega vzorca, ki je vseboval še precej velike iveri. Papirna snov se je zajemala kot katerakoli druga. Papir se je tudi dobro ločil od klobučevine. Ko pa se je papir malo posušil, se je list prelomil pri vsakem zgibu, kot je videti iz priloženega vzorca. Prišel sem na misel, da je mogoče pri danem vzorcu dodane nekaj papirne snovi iz cunj. Potem sem papirni snovi iz žagovine za izdelavo 2 1/2 rizma papirja dodal le dve pesti same papirne snovi iz cunj in jo pustil dobro premešati. Listi se držijo bolj skupaj in se lahko pregibajo, kolikor hočemo. Če pa za primer dodamo četrtino papirne snovi iz cunj, potem med danim vzorcem in poskusnim vzorcem ni nobene razlike.

Papir iz tega poskusa nima nobenih prednosti.

Papirno snov za lepenko se v slabo urejeni papirnici obdeluje največ 12 ur, žagovina pa je bila dovolj obdelana šele po 48 urah. Za takšne poskuse bi potreboval veliko papirnico, ki ima dovolj praznih kadunjev za obdelavo papirne snovi s kladivi za papir. Kolikor bi se hoteli ukvarjati s takšnim papirjem, je potrebno upoštevati, da je trajala obdelava dolgo časa predvsem zaradi izrabljenega orodja. Poleg tega v deželi uporabljajo žagovino v velikih količinah za različne nujne potrebe, tako da bi bile iste okoliščine kot pri grobi papirni snovi, ki se uporablja za izdelavo lepenke (pri nabavi surovin — op. prev.).

Če se ti poskusi niso posrečili po želji, prosim, da to pripišete okoliščinam in mojemu premajhnemu vpogledu v zadevo. V službi preslavnega komerčnega konsesa.

Ljubljana, 3. julij 1769

Gabriel Grueber, S. J.
prof. mehanike

OPOMBE

1. Franz Krawany: Geschichte der Papierindustrie der ehemaligen österreichisch — ungarischen Monarchie, Wien 1923.

2. Viktor Thiel: Geschichtliche Nachrichten über die Papiererzeugung in Krain, Görz und Fiume, Zentralblatt für die Papierindustrie, Wien 1931.

3. Glej opombo 2.

4. Jože Šorn: Še o mlinih za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis XII-XIII (1958—1959).

5. Ivan Slokar: Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis, X—XI (1956—1957).

6. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZALj), Cod. XIII, 163, knjiga izdatkov 1746, fol. 77.

7. Glej opombo 5.

8. Stanko Majes: Od papirnega mlina do moderne papirnice v Radečah, Papir, št. 3, 1975.

9. Glej opombo 5.

10. Glej opombo 5.

11. Arhiv SR Slovenije (AS), Gr. A IV (Boštanj), knjiga 1 Blagay referata I, fol. 210; glej opombo 5.

12. Glej opombo 8.

13. Arhiv nadžupnije v Laškem, Rojstna knjiga, Laško (Sv. Martin) 1736—1756 (zahvaljujem se župniku, da mi je omogočil pregledati rojstno knjigo).

14. Glej opombo 8.

15. Glej opombo 1.

16. Alfons Müllner: Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien und Leipzig 1909.

17. AS, Rudarska knjiga za Kranjsko, knjiga 1; glej opombo 16.
18. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach — Nürnberg 1689.
19. Glej opombo 16.
20. Glej opombo 16.
21. Glej opombo 8.
22. Glej opombo 2.
23. Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937.
24. Prepis je v knjižnici Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije. Zahvaljujem se dr. Milošu Rybaču za pomoč pri iskanju te kronike.
25. AS, Rojstna knjiga Radeče 1726—1748.
26. Zaradi več takšnih najdb slovenskega imena dosledno uporabljam ta izraz v sestavku. Izraz papirni mlin je direktni prevod iz nemščine (Papiermühle) in je neprimeren.
27. Glej opombo 25.
28. Jože Šorn: Starejši mlinci za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis, VIII (1954); dr. Šorn je prepisal iz urbarja ime papirničarja Stiuen.
29. AS, Rojstna knjiga Radeče 1700—1725.
30. Glej opombo 29.
31. AS, RDA, fasc. 168; glej opombo 28.
32. Glej opombo 28.
33. AS, Bekanntnus Tabelle (BT), fasc. 168.
34. AS, Rojstna knjiga Radeče 1749—1784.
35. AS, Mrliška knjiga Radeče 1749—1784.
36. Glej opombo 25.
37. AS, Komerčna komisija (Kom. kom.), Lit P, No 2, vol. 1.
38. AS, Deželno glavarstvo za Kranjsko, škatla 56 (Publico Politico, Lit P, No 2, vol. 1).
39. Problem zbiranja cunj zahteva posebno raziskavo, saj je bil to največji problem vseh papirničarjev, tudi kranjskih. Ohranjenega je tudi precej gradiva o tej temi.
40. Glej opombo 5.
41. Glej opombo 37.
42. Glej opombo 28.
43. Glej opombo 37.
44. Viktor Thiel: Steirische Land-und Forstwirtschaft im 18. Jahrhundert, Graz 1923.
45. Glej opombo 28.
46. Glej opombo 34.
47. Glej opombo 34; AS, Rojstna knjiga Radeče 1784—1794.
48. Glej opombo 8.
49. AS, Rojstna knjiga Radeče 1784—1794.
50. Glej opombo 8.

FRANJO STERLE, USTANOVITELJ UMETNIŠKE ŠOLE »PROBUDA« IN VLOGA ŠOLE V TEDANJEM LIKOVNEM ŽIVLJENJU

FRANCE GOLOB

Slovenski likovni umetniki so se do ustanovitve Akademije upodablajočih umetnosti v Ljubljani (27. X. 1945)¹ šolali v tujini (Dunaj, München, Praga, Pariz, Petrograd, Gradec ter zasebne šole), na Akademiji za umetnost in obrt v Zagrebu (ustanovljena leta 1921)² in na Likovni akademiji v Beogradu (ustanovljena leta 1937).³

Pred ustanovitvijo Akademije upodablajočih umetnosti je bila v Ljubljani na Srednji tehnični šoli samo moška obrtna šola s kiparskim in rezbarskim oddelkom (ustanovljena leta 1920).⁴ Ta šola je nastala iz Strokovne šole za lesno industrijo (ustanovljena leta 1888),⁵ ki se je leta 1900 preimenovala v Cesarsko kraljevo umetno obrtno šolo.⁶ Mnogi slovenski umetniki so ravno na teh šolah dobili svojo prvo likovno izobrazbo. Poleg teh šol pa je v Ljubljani brez večjega uspeha od leta 1907 do I. svetovne vojne delovala zasebna slikarska šola.⁷ Ustanovila sta jo Rihard Jakopič in Matej Sternen. Slednji je

naslednje leto opustil pouk, tako da je Jakopič sam vodil šolo do njenega konca.

Ob ustanovitvi kraljevine SHS so si slovenski likovni umetniki, kot navaja dr. Stane Mikuš v monografiji o Ivanu Napotniku, »prav na tihem želeli seveda tudi najvišji umetniški zavod — Akademijo za upodablajočo umetnost«. Prvi korak k temu je naredilo v Ljubljani 9. IV. 1921. leta⁸ društvo jugoslovanskih umetnikov, industrijcev in trgovcev, društvo »Probuda«⁹ z namenom, da se oživi slovenska moderna umetna obrt na podlagi tradicije. V svojem programu je imelo društvo tudi načrtno zbiranje narodopisnega gradiva. Idejni vodja društva »Probude« je bil profesor risanja na Tehnični srednji šoli v Ljubljani in vnet zbiratelj slovenskega narodopisnega gradiva, Oton Grebenc.¹⁰ Sočasno je ustanovil šolski odsek »Probude«, pod vodstvom ustanovitelja akademskega slikarja portretista Franja A. Sterleta (rojen 7. 5. 1889 Dolenja vas pri